

A szkíták a Szentírásban¹

I. rész: A szkíták ószövetségi szereplése

Bevezetés

Jelen tanulmány nem kizárólag a teológiában jártas olvasóközönséget óhajtja megcélozni, hanem azokat is, akiket a fenti téma akár történelmi, akár művelődési, netán érzelmi vagy más szempontból érdekel. Éppen ezért előre elnézést kérek azoktól, akik számára néhány magyarázó jegyzet fölöslegesnek tűnik. Vallom, hogy a teológia nem azért sajátos tudomány, mert szükségszerűen kevesek számára hozzáférhető. A l'art pour l'art teológiát ugyanis nem sokra becülöm. Annak a teológiának látom értelmét (és számomra annak van létjogosultsága), amely a valós életre tekintve érthető nyelven fogalmazza meg a maga mondanivalóját – Isten Igéjének fényében.

Továbbá vallom azt is, hogy – bármennyire furcsán hangzik – a humor nem száműzhető a tudományból. Ahogy nemrég *Az Út*-ban megjelent cikkében Veress László² rádöbentett: a humor mellőzésével bizony mogorva lesz a teológus, de a történész vagy a nyelvész is. Ott fogok magamnak egy-két könnyedebb megjegyzést megengedni, ahol az a lényeg megértését és nem a más vélemény *felületes bírálatát* szolgálja. A tudományos humor ugyanis nem *helyettesíti* az alapos érvelést, csupán *megecsítheti* a már „komolyan” elhangzott *valós érveket*.

A szkíták az ismertebb teológiai lexikonokban

Ha az ember a „szkíta, szkíták” címszónál felnyitja az ismertebb bibliai szövegeket, szótárakat, lexikonokat, legtöbbször abba ütközik, hogy a szkítákat „barbároknak”, „kegyetlen nomádoknak”, sőt „a barbárság legkirívóbb képviselőinek” kell tekinteni, merthogy már az ókorban is így vélekedtek róluk a „művelt” népek, például a görögök. A nagyon kevés kivétel közé tartozik Balázs Károly *Újszövetségi szómutató szótára*, mely a forrásokra alapozva valóban méltányos képet fest a szkítákról.³ A magyar nyelvterületen meglehetősen ismert vagy legalábbis könnyebben hozzáférhető szakkönyvek vonatkozó cikkeiből válogattam össze néhányat, természetesen a teljesség igénye nélkül, de a szakirodalomban fellelhető „uralkodó vélemény” megtartásával. Íme:

¹ A világhálón már megjelent *Barbárok-e a szkíták?* című írásom rövidített változata. A teljes szöveg elérhetősége:

http://www.kitalaltkozepekor.hu/pasztorikupanistvan_barbarokeaszkitak.html

² Veress László: *Humor a Bibliában*. *Az Út* 2003. 173–185.

³ Balázs Károly: *Újszövetségi szómutató szótár*. Logos Kiadó, Bp. 1998. 535–536.

Szkíta. Nomád nép, amely indo-iráni dialektust beszélt, Dél-Oroszország területéről származik. A Kr. e. 8. sz. elején az első eurázsiai nomád hullámmal lóháton mentek a közel-keleti területekre. Asszarahaddon hadakozott velük. Később Asszíria szövetségesei lettek, amikor a médek az új Babiloni Birodalommal szövetkeztek. Bizonytalan, hogy a végső döntő csatában asszír szövetségeseiket segítették-e. Később fosztogatva vonultak a tengerpart mentén egész Egyiptomig. Psammetichosz fáraó (Kr. e. 663–609) állította meg őket és verte vissza. Szkíták pusztíthatták el Askelont és Asdódot, majd a médek fordultak ellenük, és verték le őket, maradékuk visszatért északra. A szkítára utal az Ósz-ben az Askenáz név (1Móz 10,3; 1Krón 1,6; Jer 51,27). Az Úsz-ben Pál a barbár népek példájaként említi a szkítákat. (Kol 3, 11)⁴

Ezt a rövid szöveget is sokáig lehetne kommentálni, de előbb haladjunk tovább. A Herbert Haag-féle *Bibliai Lexikon*ból idézek:

szkíták, szittyák: 2Makk 4,47: kegyetlen nép; Kol 3,11: a barbárokkal állnak párhuzamban. A voltaképpeni szkíták iráni nomádok voltak a mai dél-orosz síkság területén, ahonnan sokfelé portyáztak. Legfőbb forrásunk, Hérodotosz szerint Kr. e. 625 k. nagy fosztogató portyára indultak Ny felé, és egészen Egyiptom határaiig eljutottak, de itt I. Pszammetik feltartóztatta őket. Sok exegeta a szkítákat látja az É felől érkező ellenségben, akiket Jeremiás (*Jer 4–6*) és Szofoniás (*Szof 1*) próf. említi; H. Cazelles úgy véli, hogy az utolsó asszír királyok szolgálatában álltak. A. Malamat *Jer 47* esetében is a szkítákra gondol, s több más szerzővel (C. J. Gadd, E. Dhorne, M. Noth) együtt az *umman mandá*val azonosítja őket, akik részt vettek Ninive elpusztításában (Kr. e. 612). M. Avi-Yonah szerint *Bet Seán* hellén neve, *Szkütopolisz* (vö. *Bír 1,27: LXX*) a Ptolemaioszok uralma idején történt veterán-telepítésre (íjászok és lovasok, azaz „szkíták”, a szó voltaképpeni értelmében) vezethető vissza.⁵

És végül álljon itt Varga Zsigmond *Újszövetségi görög–magyar szótár*ából a „szküthész” (szkíta) szó magyarázata (a görög szavakat fonetikus átírásban közlöm):

Szküthész. Szkitha (erősen és helytelenül magyarosodott form. „szittyá”, szörnyen nacionalista fogalom egy időszakban) nomád nép az Al-Dunánál (Ister) és a Káspi-tenger környékén, valamint a Fekete-tenger mellékén; **Újsz.** csak annyiban vesz tudomást a népről, hogy „nem görögnek” (*barbaroi*, l. ott) minősíti a szkithát Kol 3,11 (a különféle etnikumokról szólva; a feszültséget az adja, hogy a zsidónak a görög, a görögnek a barbár a kizáró kategória).⁶

⁴ Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. A Magyarországi Ref. Egyház Kálvin János kiadója, II. k. Bp. 1995. 549. A továbbiakban: *KBL*.

⁵ Herbert Haag (szerk.): *Bibliai Lexikon*. Az Apostoli Szentszék könyvkiadója. Bp., 1989. 1730–1731.

⁶ Varga Zsigmond J.: *Újszövetségi görög–magyar szótár*. Ref. Zsinati Iroda kiadása, Bp. 1992. 872–1873.

Még mielőtt a magyar olvasónak „felgerjedne szittyá vére” amiatt, hogy fölöslegesen ismétlem ezeket a szkítákra vonatkoztatott „tudományos” vádakát, lásuk a kérdés bővebb kifejtését. Munkamódszerünk a következő: sorba vesszük az említett szakkönyvekben szereplő – szkítákról szóló vagy „szkíta-gyanús” – bibli-ai helyeket, és megvizsgáljuk, vajon helyesek-e a velük kapcsolatban levont és fentebb közölt következtetések.

Mit tudunk meg a fentiekből?

Azt, hogy a szkíták kegyetlen iráni nomád nép, a mai dél-orosz síkság területéről származik, és lóháton pusztította végig a Közel-Keletet. Nem elég, hogy kegyetlen fosztogatók, ezen felül *feltehetően* megbízhatatlan szövetségesek is (l. fennebb a *KBL* szövegét), akiket (hála Istennek) I. Pszammetik fáraó sikerrel megállított és visszavert. *Valószínűleg* ők pusztíthatták el Askelont, Asdódot és Ninivét (és talán az összes többi olyan ókori várost, amelynek az elpusztítását eddig még nem sikerült más népre fogni), de a médektől megint csak megkapták a magukét, aztán maradékuk visszavonult északra. Sok tudós szerint Isten általuk (is) büntette Izráel népét (erre az alábbiakban még kitérünk), közülük egy jó néhány veteránt a Ptolemaioszok betelepítettek Bét-Seánba, de nyilvánvalóan csak azért, hogy a Kr. e. 2. sz.-ban az ÓSZ görög fordítóinak meg kelljen magyarázniuk hellenista zsidó olvasóik számára, hogy ez a Bét-Seán azonos azzal a várossal, amit ti ma csak „a szkíták városaként” ismeretek⁷... Ez eddig is elég furcsa, de menjünk tovább. Rájuk utal az ÓSZ-ben szereplő Askenáz (!) név, miközben az ÚSZ egyetlen helyen említi őket, s ott is „a barbár népek példajaként”, „a barbárokkal párhuzamban” álló „nem görögnek” minősülnek.

Ez nagyjából a termés. Nem felemelő. Különösen akkor, ha arra is felfigyelünk, hogy a „szküthész” szó klasszikus görög jelentésével (szkíta íjász, athéni rendőr)⁸ egyáltalán nem foglalkozó Varga Zs. rövid szócikkének egyötödét arra

Íját felajzó szkíta a kul-obai vázáról
(Bakay K.: *Őstörténetünk régészeti forrásai*)

Ez nagyjából a termés. Nem felemelő. Különösen akkor, ha arra is felfigyelünk, hogy a „szküthész” szó klasszikus görög jelentésével (szkíta íjász, athéni rendőr)⁸ egyáltalán nem foglalkozó Varga Zs. rövid szócikkének egyötödét arra

⁷ Az Ószövetség első görög fordítása, az ún. „hetvenes fordítás” (latinul *Septuaginta*, jelölése: *LXX*) a Bír 1,27-ben szó szerint így fogalmaz: „Béthseán, mely a szkíták városa” (Βαιθησαν, ἣ ἐστὶν Σκυθῶν πόλις). A városnév körüli bonyodalmak kérdését lásd a tanulmány következő részében.

⁸ L. pl. a Györkösy–Kapitánffy–Tegyey-féle *Ógörög–Magyar Nagyszótár* vonatkozó szócikkét. Akadémiai Kiadó, Bp. 1993. 965.

használja fel, hogy az ÚSZ görög nyelvét tanulni akaró magyar olvasót figyelmeztesse: a szkíta szó „erősen és helytelenül magyarosodott” *szittyá* formájában „szörnyen nacionalista fogalom (volt) egy időszakban”. Pedig egy görög szótárban talán a szavak eredetével, nyelvi alakjaival, klasszikus és Újszövetség korabeli jelentésével kellene foglalkozni. De nézzük inkább a pusztá tényeket!

A szkíták az Ószövetségben

Először is, nem kell különösebben éles szem ahhoz, hogy meglássuk: mindhárom szakkönyv (és sok hasonló „rangos” európai párjaik, melyekből itt nem idéztem) alapvetően a szkíták *elleni hangulatkeltéssel* indítja az értékelést. Először is, az olvasó tudja meg, hogy a következőkben egy kegyetlen, megbízhatatlan és vad népről fog olvasni.⁹ De hogy is állunk a szkíta kegyetlenséggel? H. Haag a 2Makk 4,47-re hivatkozva állítja ezt cikkének legelején. Mit olvashatunk a jelölt helyen?

Így (Antiokhosz Epifánész) fölmentette Menelauszt, minden bajnak szerzőjét. Ugyanakkor azokat a szerencsétleneket, akiket még a szkíták is ártatlannak minősítettek és fölmentettek volna, ha ügyüket eléjük viszik, halálra ítélte.¹⁰

Helyszűke miatt nem írhatom le a Makkabeusok második könyve 4. részének egész tartalmát. Az a lényeg, hogy Menelausz, aki a király megvesztegetése útján jutott a főpapi székhez, ellopott néhány aranytárgyat a templom kincsei közül. Ezért Oniász megfeddte őt, így Menelausz galád módon megölette Oniászt. Ezen – ahogy a Makkabeusok könyve írja – „nemcsak a zsidók, hanem még a többi népek közül is sokan fölháborodtak” (2Makk 4,35). De Menelausznak ez sem volt elég: öccsét, Lizimachuszt, helyettes főpappá tette, és szemet hunyt a fölött, hogy Lizimachus a templom sok kincsét elrabolta. A nép fellázadt ellenük, és bár háromezer fegyveres férfi által akarták a lázadást megtorolni, a lázadók a templomrabló Lizimachuszt mégis megölték, és sok fegyverest megsebesítettek. A Menelausz által ismét megvesztegetett király azonban Menelausz helyett a templom kincseit védő lázadókat ítélte halálra. Erre az elferdített ítéletre vonatkozik a fent idézett vers, amit nyomtatékosítás végett megismételtek: Így

⁹ A fenti megállapítás szemléltetése szempontjából hadd álljon itt Balázs Károly mindmáig helytálló értékelése: „A nyugat-európai történelemszemlélet abban volt érdekelt, hogy a *szkítákat* (és leszármazottaikat) a „barbárok” közé sorolja. (Tisztelet az elfogulatlan tudósoknak!)” L. Balázs Károly: *Újszövetségi szóműtató szótár*. 535.

¹⁰ A bibliai idézeteket leggyakrabban a Károl Gáspár revideált fordítása szerint közlöm, de az ebben a fordításban nem szereplő könyvek (pl. 2Makk) esetében a római katolikus Szent István Társulat, és – bizonyos esetekben – az új magyarországi ökumenikus bibliafordítás szövegét is felhasználom. Ezekben a fordításokban akkor eszközölök változtatásokat, ha azt az eredeti szöveg világosabb értelme megköveteli. Végül, olyan (apokrif) könyvek esetében, amelyek nem szerepelnek egyik bibliafordításban sem (pl. 3Makk), saját fordítást készítettem.

(Antiokhosz Epifánész) fölmentette Menelauszt, minden bajnak szerzőjét. Ugyanakkor azokat a szerencsétleneket, akiket *még a szkíták is* ártatlannak minősítettek és fölmentettek volna, ha ügyüket eléjük viszik, halálra ítélte.

Vegyük tehát szemügyre: hogyan lehet a fentiekből a szkíta *kegyetlenségre* következtetni? Itt ugyanis arról van szó, hogy ezek a lázadók embert öltek ugyan Lizimachus személyében, de ezt a templom kincseinek védelmében, egy szent cél érdekében tették. A Makkabeusok könyvének szerzője csupán annyit állapít meg, hogy a fenti esetben *még a szkíták is* ártatlannak minősítették és fölmentették volna Lizimachus gyilkosait. Magyarán: noha a szkíta bírák közismertek arról, hogy a gyilkosságot nem tűrik, ez esetben ők is felmentést adtak volna. Hogy ebből hogyan lehet következtetni a szkíta *kegyetlenségre* a szkíta *szigorú, de méltányos igazságosság* helyett, számomra merő rejtély. Ez annál is inkább furcsa, mert a fent idézett vers után 2Makk 4,48-ban ez következik:

„Így ezeknek az embereknek, akik a városért, a népért és a szent edényekért síkra szálltak, azon nyomban el kellett szenvedniük az igazságtalan ítéletet” (ti. a megvesztegetett király ítéletét – *megj. tőlem*).

Tehát a Makkabeusok könyve egyértelműen a *király* ítéletét nevezi *igazságtalannak*, amelyhez képest a közismerten szigorú szkíta ítélet – *horribile dictu* – *felmentő* és *igazságos* lett volna. Mindezt nem egy olyan ókori szerző írja, aki a szkítákat különösebben kedvelné! Azt kell mondanunk: ilyen igaztalanságot csak olyannal lehet elhiteni, aki nem olvassa el a zárójelben feltüntetett bibliai verset. És – valljuk be – ezek alkotják a többséget. Azt is fontos hangsúlyozni, hogy Haagnál a szkítaellenes hangulatkeltés ezzel a félremagyarázott verssel kezdődik! Aztán a következő (a Kol 3,11-re vonatkozó) félremagyarázással folytatódik. De ne vágjunk a dolgok elébe, ugyanis éppen a Makkabeusok 2. könyvében találunk egyenesebb hivatkozást is a szkítákra, amit Haag „elfelejtett” megjegyezni, mikor a „kegyetlen szkíta” képét egyetlen vers alapján megrajzolta. Lássuk tehát:

Onnét tovább indultak, és felvonultak Szkithopolisz ellen, amely 600 stádiumnyira van Jeruzsálemtől. Az ott élő zsidók azt vallották, hogy Szkithopolisz lakói mindig jóindulattal voltak irántuk, és a nehéz időkben is emberségesen bántak velük. Ezért köszönetet mondtak nekik, és arra kérték őket, legyenek továbbra is jóakarattal a nép iránt. Aztán visszatértek Jeruzsálembe, mert közeledett a hetek ünnepe. (2Makk 12,29–31)

Habár az idézet önmagáért beszél, hozzá kell fűznünk néhány megjegyzést. A Szkithopolisz (=a szkíták városa) településnév a Septuagintában Bét-Seánnak felel meg. A fenti idézetben nemcsak a szkíták emberséges bánásmódja a fontos, hanem az is, hogy a Szkithopoliszban élő zsidók vallották ezt. Miért? Egyszerűen azért, mert a Makkabeusok könyvének 12. része teljes egészében arról szól, hogy egy Joppéban elkövetett tömeggyilkosság miatt (200 zsidót csellel hajóra csaltak és a hajókat elsüllyesztették) miképpen irtja ki Júdás hadserege a zsidók vélt vagy valós ellenségeit az egész térségben. Ebben a 12. részben a következő városok

elpusztításáról és lakóinak részleges vagy teljes kiirtásáról olvasunk: Jamnia (leégették az egész kikötőt), Kaszpi (melynek lakói közül annyit öltek meg, hogy a mellette lévő tó olyan volt, mintha vérrel lett volna tele), Charaka (a csatában Júdásék mintegy 30 ezer férfit öltek meg), Karnion, Atergatejon (a két templom ellen felvonulva huszonötezer embert vertek meg), Efron (huszonötezer lakost öltek meg). Ezek után vonultak Szkitropolisz alá. A fenti adatok pusztasorsolására is érzékelteti, hogy egy páratlanul sikeres zsidó hadjáratról van szó, melyben Júdás serege a fallal körülkerített, bevehetetlennek tűnő várakat (pl. Kaszpit és Efront) is elpusztította – lakóival együtt. És ez a többszörösen győztes hadsereg, amelyet a híre már messzire megelőz, Szkitropolisz alá érkezik.

Bizonyára, hogy ha a szkitropoliszi zsidóknak csak egy sóhajtásnyi panaszuk lett volna az ott élő szkítákra, Júdás gondolkodás nélkül nekiment volna a városnak, és valószínűleg követ kövön nem hagyott volna benne. Ehelyett nem kevesebbet tesz, mint „köszönetet mond nekik”, és „arra kéri őket, legyenek továbbra is jóakarattal a nép iránt”. Aztán... visszatér Jeruzsálembe. Hová tűnt a Haag-féle hírhedt szkíta *kegyetlenség*, amelyre ugyebár a 2Makk szerzője alig kilenc fejezettel korábban „utalt”? Ehhez csupán annyit tegyünk még hozzá, hogy a 2Makk 12,8–9 szerint Júdásék a jamniai kikötőt *pusztán* azért égették le, mert Júdás *meghallotta*, hogy Jamnia lakói a joppéi merénylet után „hasonló terveket forralnak az ottani zsidók ellen”. Tehát még el sem követték, amit kiforraltak, s már meglakoltak érte. Így a szkíták emberségességét – tetszik, nem tetszik – tényleg komolyan kell vennünk. És éppen a Makkabeusok második könyve, az ősi ellenfél tanúsága alapján! A történeti hűség kedvéért tartozom megjegyezni azt is, hogy ezen hadjárat alkalmával *Szkitropolisz volt az egyetlen város*, amelyhez Júdás hadserege ellenséges szándékkal közeledett, és végül – az ott élő zsidók valómásának hatására – *nem támadta meg!* A megtorló harcok ugyanis a szkitropoliszi epizód után is folytatódtak (1. 2Makk 12,32–45).

De idéznünk kell egy meglehetősen vézna szkítaellenes rágalmat a Makkabeusok 3. könyvéből. Ha Haag tudta volna, hogy ebben az apokrif iratban is szerepel a szkíta név, bizonyosan idézte volna lexikonában a 2Makk 4,47 mellett. Ptolemaiosz Philopator állítólagos leveléről van szó (1. 3Makk 7,1–9), melyben az Egyiptomban állomásozó tábornokai és birodalmának többi főembere számára azt írja, hogy mivel „a menny Istene minden biztonnyal védelmezi a zsidókat”, ő, Ptolemaiosz, megtilt minden zsidóüldözést. Ez eddig rendben is volna. A király a levélben utal is a zsidók ellen a birodalom területén (nem szkíták által) korábban elkövetett kegyetlenkedésekre, melyeket ezennel betilt. Ennek a levélnek a bennünket jelenleg érdeklő mondata így hangzik:

És zaklatások közepette ki is vezették őket (ti. a zsidókat) megkötözöttek, hadifoglyokként, vagy még inkább ármánykodókként, és magukat a szkíták törvényénél kegyetlenebb szigorúsággal felvértezvén, minden kikérdés és kivizsgálás nélkül megpróbálták őket eltenni láb alól. (3Makk 7,5)¹¹

¹¹ A fordítást a görög eredeti alapján készítettem.

Lássuk, valóban a szkíták kegyetlenségéről van szó?

- ◆ Először: a szöveg csupán annyit jegyez meg, hogy a zsidók üldözői „a szkíták törvényénél kegyetlenebb szigorúsággal” viseltettek irányukban – de nem azt mondja, hogy *szkíták* voltak! Minthogy nem is azok voltak, hiszen akkor nem a *szkítákhoz hasonlítaná* őket!
- ◆ Másodszer: a szövegből az is világos, hogy a „minden kikérdezés és kivizsgálás nélkül” történő kivégzés még a szkíták törvényénél *is* kegyetlenebb és szigorúbb! Tehát: a szkíták törvénye szigorú (ezt különben senki nem vitatta), de az ítélethirdetést náluk *kikérdezés* és *vizsgálat* előzi meg! *Ehhez* képest volt „kegyetlenebb” a fenti bánásmód! És megint ugyanoda jutunk, mint a 2Makk 4,47 esetében: a szkíta szigor közismert ugyan, de igazságossága még inkább – még ellenségei körében is.
- ◆ Harmadszor: a szkíta kegyetlenségre vonatkozóan még az ÓSZ-i zsidó fogantatású szövegeiben is csak *nagyon szórványos állítások* léteznek – és még azokból is csak torzított értelmezéssel lehet ilyesmire következtetni. Megjegyzem: a fent idézeteknél nincs is több a vonatkozó ÓSZ-i kanonikus, deuterokanonikus, illetve apokrif iratokban.¹² A *tények* ugyanis ennek ellenkezőjét mutatják. A fent tárgyalt 2Makk 12,29–31-ben még az ellenség is kénytelen volt elismerni, hogy Szkhitopolisz lakói bántak *egyedül emberségesen* a zsidókkal, gyakorlatilag az egész akkori Izráel területén, Joppétól Idumeáig és Jamniától a Tízvárosig.

Még mielőtt valaki félreértene: nem áll szándékomban azt sugallni, hogy a szkíták olyan szelídek voltak, hogy „kenyérre lehetett volna kenni” őket. Egyáltalán nem, sőt az is világos, hogy igazságszolgáltatási elveik meglehetősen szilárdak és kemények voltak. De itt nem is az „elnéző” vagy „lágyszívű” szkíta meséjét akarom én „eladni” a „vad barbár szkíta” rémmeséje helyett, hanem a kemény, de igazságos, a szigorú, de méltányos szkíta felfogást és életvitelt akarom megtisztítani a koholt rágalmaktól – legyenek azok az ókorból örökölt szórványos előítéletek vagy modern tudományos félremagyarázások.

Kanyarodjunk vissza egy kissé a szkítákról *feltételezett* és a velük kapcsolatban *valószínűnek* tartott dolgokhoz. „Bizonytalan, hogy a végső döntő csatában asszír szövetségeseiket segítették-e” – olvassuk a *KBL* lapjairól. De miért olyan fontos ez? Mert csak ezzel lehet megalapozni a szkíta *megbízhatatlanságról, hit-szegésről* szóló „tudományos” tételt! Meg kell azonban kérdeznünk: mire alapozza feltevést? Vagy a lexikonokban oly gyakori probléma, a helyszűke miatt csak a rágalom megfogalmazására jutott hely? Ehelyett egy újabb „tényt” közöl: „Később fosztogatva vonultak a tengerpart mentén egész Egyiptomig.” Közben egy-

¹² Az apokrif (rejtett) iratok azok, amelyek kimaradtak a Kánonból. Van egy néhány ÓSZ-i könyv (pl. a Makkabeusok 1–2. könyve), amelyek a r. k. egyház számára „deuterokanonikusak” (azaz másodlagosan kanonikusak), a reformáció egyházai viszont ezeket apokrifeknek tartják. A Makkabeusok 3–4. könyve már Róma számára is apokrif iratnak számít.

kori szövetségeseik, a *feltehetőleg* cserbenhagyott asszírok bólogatnak: még szép, hogy fosztogattak, mi másra is lenne jó egy ilyen *valószínűleg* hitszegő nép? Az imént láttuk a 2Makk 12,29–31-ben, hogy mennyire „vérszomjasak”, hogy senki meg nem fér tőlük! De legalább a fáraó jól megadta nekik! És ugye, ez már *tény*. Nem tudom, érthető-e, amit mondani akarok: először *feltételezek* valamit, majd a rákövetkező mondat (amely úgy mond „ténynek” tűnik, de szintén nincs bizonyítéka, mármint a „fosztogatva előrehaladásnak”) *visszaigazolok* az előzőre, és az olvasó most már azt is *ténynek* könyvelheti el. Így aztán észre sem veszi, hogy ismét jön egy mondat, melyben szintén nem tény, hanem *valószínűsítés* szerepel: „szkíták *pusztíthatták* el Askelont és Asdódot” – igen, valószínűleg ők voltak akkor a közelben, tehát a legcélszerűbb rájuk fogni, különösen, ha már „igazoltuk”, hogy züllött erkölcsüket tekintve tényleg a legalkalmasabbak erre a feladatra.¹³ Ezt még csak tetőzi az, hogy „az ÚSZ-ben Pál a barbár népek példájaként említi a szkítákat (Kol 3,11)” – ezzel a félremagyarázással fejeződik be a *KBL* idevágó cikke. (Kol 3,11 értelmezését lásd később.)

Eddigélé úgy tűnik, csak a lovon való közlekedés tényét nem vitatták el fenti szerzőink a szkítáktól. Most nézzük sorjában ezeket az „aggasztó” ÓSZ-i vonatkozásokat.

Szkíták Mózes első könyvében?

Mint láttuk, a szkítára utal az ÓSZ-ben az Askenáz név (1Móz 10,3; 1Krón 1,6; Jer 51,27). Askenáz a Gómer fia, az pedig a Jáfeté (ez utóbbi Noé harmadik fia). Ebben csak az az érdekes, hogy a fenti bibliai helyeken (1Móz 10,8-ban és 1Krón 1,10-ben) szerepel egy számunkra sokkal ismerősebb név, a Nimródé. Ezt olvassuk róla:

Khús nemzé Nimródót is; ez kezdte hatalmassá lenni a földön. Ez hatalmas vadász vala az Úr előtt, azért mondják: Hatalmas vadász az Úr előtt, mint Nimród. Az ő birodalmának kezdete volt Babel, Erek, Akkád, és Kálné a Sineár földén. E földről ment aztán Asszíriába, és építé Ninivét, Rehobót városát és Kaláht. És Reszent Ninivé és Kaláh között: ez az a nagy város (1Móz 10,8–12).

A fenti idézettel elég sok baj van. Az egyik az, hogy Kús a Khám fia, akit Noé leendő ivadékaival együtt megátkozott és másik két fivére szolgájává tett amiatt, hogy a sátorban meztelenül heverő, bortól részeg apjáról hírt vitt fivéréinek. (1Móz 9,18–27) Senki ne botránkozzék meg ezen: Noé tényleg részeg volt, meztelenül feküdt sátrában, és Khámnak be kellett volna takarnia. Ez igaz. De ennek ellenére Noé *mégis a saját bűnét* bünteti meg *fiában* és annak *leszármazot-taiban*, hiszen ha nem lett volna részeg és meztelen, Khámnak sem lett volna mi-

¹³ Jer 47 kapcsán Askelón elpusztítására még visszatérek. Itt csupán annyit jegyzek meg, hogy a város elpusztításának jeremiási értékelése egyáltalán nem negatív – a pusztítókra nézve! L. alább.

ről hírt vinnie fivérei számára. De itt elég annyit tudomásul venni, hogy ettől kezdve Khám minden ivadéka csak negatív figura lehet. Még akkor is, ha ezen ivadékok egyike, Nimród az alapítója szinte az összes valamit érő ókori keleti városnak. Nézzük sorban: már az is furcsa, hogy Nimród, mint „nagy vadász” jelenik meg előttünk. Mintha ismerős lenne valahonnan ez a vadászatszerető nagyúr! Lássuk a városait: „az ő birodalmának kezdete volt Babel, Erech, Akkád, és Kálné a Sineár földén” – azon a földön, ahová az *egynyelvű és egyféle beszédű nép*, az egész föld népe összegyűlt, hogy megépítse... Babelt. (1Móz 11,1–9) Ez nem sikerült ugyan, de máshol próbálkoztak: olyan „porfészeket” hagytak maguk után, mint pl. Akkád... meg Ninive, amelyet Jónás minden bosszankodása ellenére az Úr mégsem pusztított el – de csak azért, hogy a lexikonokban felsorolt tudósok véleménye szerint az *umman mandáival* azonosított szkíták végül mégiscsak elpusztítsák Kr. e. 612-ben. Már megint a szkíták! De miért? Mert ugye ők az Askenáz leszármazottai, azaz jáfetiták. Tehát joggal teszik földdel egyenlővé a Noé által szolgáljukká rendelt Khám ivadékainak városát. Itt csak az a bökkenő, hogy a szkítáknak az *umman mandáival* való azonosítása egyáltalán nem biztos, az viszont igen, hogy ha a Ninive elpusztításával is őket lehet terhelni egy ügyes *feltételezéssel*, akkor már erről a fékevesztetten szilaj és kegyetlen népről a naiv olvasó bármit hajlandó elhinni – anélkül, hogy utánanézne. Hiszen ezek a vadállatok még azt a bűnbánó Ninivét is elpusztították, amelyen maga az ítélő Úr is megkönyörült, pedig már a bekövetkező pusztulást is megjövendölte Jónás által! Ezekben aztán tényleg nincs egy szemernyi irgalom sem!

A szkíták tehát nem Khámmal, hanem kizárólag Jáfettel hozandók összefüggésbe. De hogy miért, azt senki nem tudja. Most futtassuk le gondolatban azt a változatot, hogy a szkítáknak esetleg Nimródhoz és Khámhoz is közük lehet(ne). Ez azonban veszedelmes vállalkozás, mert ha én itt most a csodaszarvast és a vadászatszerető Nimródot kezdem emlegetni a két fiával együtt, akkor a szakma rögtön lövöldözni kezd rám. Pedig a hasonlóság elég kézenfekvő. De hát ez per sze egy másik vadászatszerető Nimród.

Azon már mintha meg sem ütköznénk, hogy az Éden-kert második folyója, a Gihon, egyenesen Nimród apjának, Kúsnak az egész földjét kerüli meg! (1Móz 2,13) Noha kétségtelenül utálatos ez a Kús, hiszen a megátkozott Khám fia, az Édenkert második folyójának földrajzi helyzetét a teremtés történetének szerzője mégis „kénytelen” az ő földjéhez viszonyítani. Vagy talán Kús nem is volt mindig ilyen rossz fiú? Hiszen az ő földjét az Édenkerttől csupán a Gihon folyó választotta el. Ha tehát a szkíták – most pusztán a feltételezés kedvéért – esetleg Khám leszármazottai, akkor például semmiképpen sem pusztíthatták volna el Ninivét, mivelhogy azt ők alapították! Igen ám, de ha kiderül, hogy a szkíták itt-ott ilyen hatalmas városokat alapítottak, akkor mi lesz a róluk „tudományosan” megrajzolt „pusztai-barbár-nomád” képpel? Tehát ezt a feltételezést, „tudománytalansága” miatt el kell vetnünk, mivel minden eddigi *valószínűség* arra mutat, hogy ezek csak pusztítani tudtak, építeni nem. Az más kérdés, hogy nagyjából szinte minden pusztításuk *feltételezésen* alapszik (Ninive esetében például először azonosítani

kell őket az *umman mandával*) – a lényeg az, hogy a szkíták nem építők, hanem pusztítók.

A szkíták Jeremiás próféta könyvében

Haladjunk tovább, még mindig ószövetségi talajon maradva. Jer 51,27-ben a Babilon ellen forduló országok között ott találjuk Askenáz országát is. Ismét a fenti séma: ha a szkíta Askenáztól származik, akkor természetesen Babilont fogja leverni, merthogy az Khám és Nimród „jogutóda”. Nem ismétlem meg a fentieket. Lépjünk még egyet előre, és vegyük közelebből szemügyre Jeremiás könyvének azokat a fejezeteit, amelyeket a Haag-féle lexikon által említett „sok exegéta” a szkítákra, mint Északról érkező ellenségre vonatkoztat. Az eredmény itt is meglepő lesz – de lehet, hogy nem olyan értelemben, ahogyan elvárnók. Az első híradás Jeremiás második látomásában található:

És másodszor is szóla hozzám az Úr, mondván: Mit látsz te? És felelék: Forró fazekat látok én, és pedig a szája észak felől van. És monda nékem az Úr: Észak felől támad a veszedelem e földnek minden lakosára. Mert íme, előhívom én az északi országok minden nemzetségét, mondja az Úr, és eljönnek, és ki-ki felállítja az ő királyi székét Jeruzsálem kapui előtt, és körös-körül minden kerítése ellen, és Júdának minden városa ellen. És kimondom ítéleteimet fölöttük az ő mindenféle gonoszságukért, minthogy elszakadtak tőlem, és idegen isteneknek áldoztak, és tulajdon kezeik munkáit imádták. (Jer 1,13–16)

Júda veszedelmének megjelenítése Jer 4-ben folytatódik:

Emeljetek zászlót a Sion felé; fussatok, meg ne álljatok, mert veszedelmet hozok észak felől és nagy romlást! Felkelt az oroslán az ő tanyájából, és a népek pusztítója elindult; kijött helyéből, hogy elpusztítsa a te földedet; városaid lerontatnak, lakatlanokká lesznek. Öltözzetek azért gyászba, sírjatok és jajgassatok, mert az Úr haragjának tüze nem távozott el rólunk! Azon a napon pedig, ezt mondja az Úr, elvész a király bátorsága és a főemberek bátorsága, és a papok elálmélkodnak, és a próféták elcsodálkoznak. Én pedig ezt mondom: Oh Uram Isten! Bizony igen megcsaltad ezt a népet, és Jeruzsálemet, ezt mondván: Békekessétek lesz! holott a szablya lelkünkig hatott. Abban az időben azt mondják e népnek és Jeruzsálemnek: Száraztó szél jő a magas helyekről a pusztában, az én népem leányának útján; nem szóráshoz és nem tisztításhoz való! Erős szél jő onnan reám is; azért hát ítéletet mondok ellenük. Íme, úgy jő fel, mint a felleg, és szekerei olyanok, mint a szélvész, lovai gyorsabbak a sas-keselyűknél. Jaj nekünk, mert elvesztünk! [...] Mondjátok meg a nemzeteknek; nosza, hirdessétek Jeruzsálem ellen: Őrizők jönnek messze földről, és kiáltoznak Júda városai ellen. Mint a mezőnek őrizői, úgy lesznek ellene körös-körül, mert dacoskodott velem! mondja az Úr. [...] A lovasoknak és a kézíveseknek kiáltozása elől elfut minden város, elrejtőznek a sűrűségekbe, és felmásznak a sziklákra: minden város elhagyottá lett, és egyetlen ember sem lakik azokban. (Jer 4,6–13)

Talán nem esik nehezünkre az észak felől érkező „oroszlánban”, a „népek pusztítójában”, a „lélekig ható szabályában”, a „szélvésznél gyorsabb szekerekben”, a „saskeselyűknél gyorsabb lovakban”, a „lovakban és íjászokban” (kéz-ívesekben), és egyáltalán: „a szárazító szélben” felismerni – hadd mondjuk így – a „szittyá fergeteget”. Csupán egy apró gond van: *mindez Isten akaratóból* és az Ő kifejezett *rendelése alapján* történik. Ha meredeken akarunk fogalmazni: a szittyá (ha tényleg róla van szó) itt tényleg nem más, mint Isten ostora, *flagellum Dei*. És még egy érdekesség: az északról érkező ellenségek úgy veszik körül Júdát, mint *mezőőrök*! Mintha az Istentől kapott mező hűtlen őrzéséért az Úr másokra bízna az Ő mezejét, azaz mintha az egykori őrzők *elő*ll kellene a mezőt megóvni, mint ahogy a korábban a *műveléssel és őrzéssel* megbízott és aztán bűnbeesett első emberpár *elő*ll is őriztetni kellett az Éden felé vezető utat! (1Móz 3,24) Valóban annyira negatív szerep lenne ez?

Továbbá: Az világos, hogy Isten nem akarja végleg elpusztítani választott népét (Jer 5,10) – ez az örömezenet az ítélet közepette. A büntetés ugyan nem maradhat el, viszont az sem mindegy, hogy *milyen néppel* végezteti el Isten ezt a munkát:

Íme, én hozok reátok messzünnen való nemzetet, oh Izráel háza! ezt mondja az Úr. Kemény nemzet ez, ős időből való nemzet ez; nemzet, amelynek nyelvét nem tudod, és nem érted, mit beszél! Tegze olyan, mint a nyitott sír; mindnyájan vitéznek. És megemésztí aratásodat és kenyeredet; megemésztí fiaidat és leányaidat; megemésztí juhaidat és ökreidet; megemésztí szőlődöt és fügedet; erősített városaidat, amelyekben te bizakodsz, fegyverrel rontja le. De még ezekben a napokban sem tesznek benneteket egészen semmivé, azt mondja az Úr. (Jer 5,15–18)

A kép a tegezzel és a vitézséggel ismét csak ismerős. Viszont mit kezdjünk azzal, hogy „ős időből való nemzet”? Mert az még csak rendben volna, hogy „gój” (pogány nép, mi is lenne más?), de miért „*gój méólám*”, azaz „örök időktől való nép”? Ennek a támadónak az eredetét mindenképpen a teremtés idejéhez közeli időben kell keresni. És talán adódik egy másik fogódzó: „nemzet, amelynek nyelvét nem tudod, és nem érted, mit beszél!” Talán azt jelenti ez, hogy a „bábeli zűrzavar” miatt nem érti már Izráel a vele közös őstől, Noétól származó jáfetiták vagy khámiták nyelvét? Ez annál inkább valószínű, mivel azt is megjövendöli Isten, hogy „ahogyan elhagytatok engem, és idegen isteneknek szolgáltatok országokban, ugyanúgy fogtok idegeneknek szolgálni olyan országban, amely nem a tiétek”. Ez a babiloni fogságra vonatkozik, Babilon pedig nem más, mint Bábel – és máris ott vagyunk (ismét csak Khám, Kús és Nimród vonalán) a „bábeli zűrzavarnál”.

Végül a 6. részben ismét visszatérnek az ismerős képek:

Így szól az Úr: Íme, nép jön el az északi földről, és nagy nemzet serken fel a földnek végéről! Kézívet és kopját ragad, kegyetlen az és nem könyörül; sza-

vuk zúg, mint a tenger, és lovakon nyargalnak, fejenként viadalra készen te elened, oh Sion leánya! (Jer 6,22–23)

A kézív és a kopja, a lóháton való nyargalás szinte közhely már ezekben a fejezetekben. Tényleg nehéz ezeket a bibliai verseket másra alkalmazni, mint a szkítákra. Itt azonban két nehézség adódik: az egyik, hogy ha valóban ők azok, és Babilonba hurcolják a népet, akkor nem lehetnek másnak az utódai Nimródön kívül. A másik pedig az, hogy a munkájuk – tetszik, nem tetszik – Istentől kapott megbízatás: „Próbálóvá tettelek téged az én népem között; őrállóvá, hogy megismerd és megpróbáld az ő útjukat” (Károli), illetve: „Népem megvizsgálójává, kutatójává rendelvelek, hogy megismerd és megvizsgáld életét” (Uj ford.). Mi több, Isten azt is kimondja itt, hogy népe tagjai „mindnyájan igen vakmerők”, „mindnyájan elvetemültek”, „gonoszok, meg nem tisztíthatók”. (Jer 6,27–29)

Szkíta „mitológia” Jeremiásnál?

Meg kell vizsgálnunk még egy jeremiási idézetet. A könyv 47. fejezetéről van szó, amelyre szintén Haag figyelmeztet, mint a *szkítákra* érthető/értendő igérésre. Jer 47 szövegének idézése előtt azonban még egy lényeges dolgot kell röviden tisztáznunk. Azt a tényt, hogy az ÓSZ nagyon következetesen társítja az egyik vagy másik *népet* annak *isteneivel*, *bálványaival*, *mitológiájával* és egyéb „utálatosságaival”. Azaz, *nem keveri* össze a népeket és azok vallásos szokásait. Ha tehát például Astarte kultusza főleg a szidoniak (1Kir 11,5 és 33) és a filiszteusok (1Sám 31,10) körében terjedt el, akkor az ÓSZ *ezt az istennőt ezekkel a népekkel kapcsolatban* említi – és nem másokkal. Egy-egy ilyen motívumszerűen ismétlődő prófétai ítélethirdetés olvastán hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy az ÓSZ-i írók amúgy „ömlesztve” és „általában” mondanak ítéletet a különböző népek bálványai, mitológiai figurái és szokásai fölött – anélkül, hogy érdekelné őket (vagy tudnák), hogy melyik néphez melyik istenség vagy bálvány tartozik. De ez nincs így! Itt legyen elég csupán egy-két illusztráció (bővebben lásd a bibliai lexikonokban a különböző istennevek – Baál, Molok, Asera stb. – magyarázatait). A legjobban talán a Salamon öregkorában bekövetkezett Istentől való elhajlás története mutatja, mennyire tisztában volt a Királyok könyvének szerzője azzal, hogy melyik bálvány melyik népnek az istene. Az 1Kir 11-ből világos, hogy a szöveg írója még véletlenül sem téveszti el, hogy *melyik néphez melyik isten* tartozik. De ugyanilyen következetes az ÓSZ a különböző kultuszok leírásában is. Például: a gyermeket „átvitték a tűzön” vagy „átadták” – kinek? – *Moloknak* és nem *másnak*. (3Móz 20,2–4; 2Kir 23,10) Ez azért fontos, mert ha az ÓSZ ilyen következetességgel tárgyalja és mutatja be a különböző népek *isteneit*, *szokásait* stb., akkor semmi okunk kételkedni abban, hogy a szkítákkal kapcsolatban is ugyanígy jár el. Most pedig lássuk végre Jer 47-et:

Az a szó, a melyet az Úr szóla Jeremiás prófétának a filiszteusok felől, mielőtt megverte a fáraó Gázát. Ezt mondja az Úr: Íme, *víz indul meg északról*, és olyan lesz, mint a *kiáradt folyó*, és *elárasztja a földet* és annak mindenét, a vá-

rost és annak lakosait, és kiáltanak az emberek, és a föld minden lakosa ordít. *Ménei patáinak* csattogó hangjától, *szekereinek zörgésétől*, kerekeinek zúgásától nem gondolnak az atyák a fiakra *erejük ellankadása* miatt. És a nap miatt, amely eljött, hogy elpusztítsa egész Filiszteát, kivágja Tíruszt és Szidont és segítségének minden megmaradt töredékét, mert az Úr elrontja Filiszteát, a Káftor szigetének maradékát. Kopaszság lepte meg Gázát, Askalon elnémult, maradéka az ő völgyüknek: meddig vagdalod magadat? Oh *szablyája az Úrnak*, meddig nem nyugszol meg? Rejtsd el magadat a te hüvelyedbe, nyugodjál meg és hallgass! *Miképpen nyughat meg, holott az Úr parancsolt néki?* Askalonra és a tenger partjára oda rendelte őt. (Jer 47,1–7)¹⁴

Erre a fejezetre, mint „szkíta-gyanús” igehelyre hivatkozik a Haag-lexikon. Próbáljunk meg minden görcsös előítélet nélkül közeledni ehhez a prófétai szöveghez. Kinek a mitológiáját, szokásainak leírását stb. kellene itt meglegnünk a lexikonok utalásai és az ÖSZ ilyen irányú következetessége értelmében? A szkítáké! De a szkíták mitológiájáról nem tudunk semmit! Tényleg nem? Akkor *kinek az álmában* szerepel az a félreérthetetlen motívum, hogy méhéből *víz fakad*, nyoszolyája lábától ezüstös *folyam indul*, mely *elárasztja a földet*, és *nem lesz erő*, mely neki ellenállhatna? Le merhetem-e írni az Emese nevét? És a honfoglalókat, akik csattogó *patájú méneken*, *zörgő szekereken* tették tiszteletüket (ki tudja hányadszor) a Kárpát-medencében? És mielőtt az olvasó tele torokból anakronizmussal vádolna, miszerint ez a történet jóval későbbi annál az eseménynél, amelyre a jeremiási jövendölés utal, tisztelettel jelzem: itt most nem egy *egyszeri eseményről*, hanem – jobb kifejezés híján – egy *mitológiai hagyományról* beszélek. Talán egy olyanról, amely sokkal, de sokkal régebbi a mi „Emese álma” változatban ismert – és 150 éve nyíltan-titkon elátkozott –, önmagát még a 19. sz. közepéig egyértelműen szkíta utódnak valló magyar hagyományunknál. Mert a fenti képen nemcsak „Emese álmának” motívuma szerepel, hanem az Attila-hagyomány egyik központi szimbóluma is, Attila pedig Emese előtti és nem Emese utáni szereplő a hun-magyar hagyományban. Ime: „Oh *szablyája az Úrnak*, meddig nem nyugszol meg?” Olyan nehéz lenne ebből az *Isten kardjára* ráismerni? Itt tehát nem egyetlen konkrét esemény jelenik meg a prófétai szövegben, hanem egyidejű utalás is történik mindarra, ami ezzel a *szkíta* néppel mitológiai hagyományként és (például harcmodorára vonatkozóan) történeti valóságként együtt jár – úgy, mint az ammonitákkal a Molok, Molokkal a tűz, vagy Siserával a vasszekér. (Bír 4,3) A nyugtalanító ebben csak az, hogy a fejezet így zárul: „Miképpen nyughat meg, holott *az Úr parancsolt néki?* Askalonra és a tenger partjára oda rendelte őt.” Ezt megint nem lehet félreérteni: az északról érkező *kiáradt folyó*, a hüvelyébe visszacsusszanni nem akaró *Úr kardja* nem magától cselekszik: az Úr parancsolta néki. Ez a fejezet nem az északról érkező nép fölötti megsemmisítő erkölcsi ítélettel zárul, hanem annak világos jelzésével, hogy ez a nép Isten akaratából teszi, amit tesz. Így tényleg elképzelhető, hogy „szkíták pusztíthatták el Askelont”,

¹⁴ A *Septuaginta* szövegében a fenti rész Jer 29,1–7.

ahogy a *KBL* írja, csakhogy ennek a pusztításnak a teológiai üzenete – éppen annak közvetlen ŐSZ-i kontextusa értelmében – egyáltalán nem abba az irányba mutat, ahová az illető lexikon a szkíta, mint „a barbár népek példája” szócikkzáró ítélettel ki akar lyukadni.

A fentiekből mindenesetre egy-két tanulság elég világosan leszűrhető: tényleg nem marad semmi, amit a „vad szkítáknak” a szemére lehetne vetni. Maga Isten bízta meg őket azzal, hogy vizsgálói, őrállói és próbára tevői legyenek az Ő népének, hogy mezőörként vegyék körül őket, hogy *Isten kardjaként* az Ő megbízásából végrehajtsák rajta az Úr büntetését. Ők pedig elvégezték a munkát. Hogy ez hálátlan szerep, azt mindenki látja. De *Istentől* kapott szerep. Még akkor is az, ha az írásmagyarázó szívesen kirádrozna a Szentírásból egynémely „kellemetlen” verset a fentebb felsoroltak közül. Nem teheti. Benne van az Igében. Az teljesen más kérdés, hogy mivel nem illik bele az általunk helyesnek megalkotott vagy örökölt „képbe”, akkor egyszerűen tudomást sem veszünk róla, vagy még gyakrabban – félremagyarázzuk.

A fentiekben – a Zofóniás 1 kivételével, mely vizsgálódásunkhoz lényegbevágóan fontos új adatot nem szolgáltat – érintettük mindazokat az ŐSZ-i igeheleket, amelyekben az exegéták a szkítákat vélték felfedezni. A tanulmány második, befejező részében – egyrészt ŐSZ-i, másrészt intertestamentális szempontból – a Szkithopolisz (Bét-Seán) nevének rejtélyével, illetve a szkíták ÚSZ-i szereplésével foglalkozunk majd.

Mindmáig vannak vonatkozások, melyekben idegenek vagyunk Európától, megrendítő társtalanságban Kelet és Nyugat között. Hajdani kamaszkorunk befészkelődő mozdulatai „Európa réméné” tettek, s általános és fokozódó magatartása velünk szemben mindvégig ellenséges maradt. A megértés jelei csak ritka kivételek voltak. Európa sohasem értette meg, hogy a magyar történet nem folytatása a pusztító keleti invázióknak, hanem európai kezdés és törekvés. Innen érthető meg a magyarság nagyobb és öntudatlanabb részének keserves ökölcsepások tapasztalataiból származó örök idegenkedése mindentől, ami nyugat felől jön.

S mégis, a magyar nemzet mindig európainak tartotta magát. Kezdetől fogva Európa bűvöletének varázsa alatt áll. Még a gyűlölete is szerelmes gyűlölet. Szenvedélye az, hogy európai legyen.

Makkai Sándor: Európai magyarság.
Magyar nevelés, magyar műveltség
kötet 233–234.